

19. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – С 53-54.
20. Червоний кордон. – 1927. –
21. Соловей М. Пошуково-кразнавча робота в загальноосвітніх школах України в 20-30-х рр. / Микола Соловей // Шлях освіти. – 1999. – № 7. – С. 35.
22. Нариси історії українського шкільництва. – К. : Заповіт, 1996. – С. 215.
23. Прокопчук В.С. Шкільне кразнавство : навч. посіб. / В.С Прокопчук. – К.: Кордон, 2011. – С. 42-43.
24. Нариси українського шкільництва. – К. : Заповіт, 1996. – С. 215.
25. Соловей М. Вказана праця. – С. 19.
26. Червоний кордон. – 1925. – 18 квітня.
27. Там само.
28. Струманський В.П. Зміст і форми просвітницької роботи Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту / В.П. Струманський // Кам'яничина у контексті Поділля : наук. зб. Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 31.
29. Алещенко М.І. Забуті імена (З історії Кам'янець-Подільського СГІ) / М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко // Матеріали XI Подільської історико-кразнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 519-523.
30. Там само.
31. Там само.
32. Струманський В.П. Вказана праця. – С. 32.
33. Там само.

Резюме

В статтє освещаются направления осуществления украинизации в образовательной отрасли Подольи в 1920-е годы и её последствия.

Ключевые слова: *украинизация, украинский язык, культура, школа, краеведение.*

Одержано 6 травня 2013 р.

УДК 94(477.43)“1941-1944”

Ю.А. Хоптяр

СТАН ОСВІТИ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

У статті робиться спроба розглянути освітні процеси на Поділлі, в Кам'янець-Подільській окрузі у період нацистської окупації 1941-1944 рр.

Ключові слова: *окупаційний режим, німецька цивільна адміністрація, штраф, освітня справа, інспектор, вчителі.*

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної і незалежної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільно-

тою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. Важливого значення, в зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях як вітчизняної історії взагалі, так і історії краю зокрема.

Кам'янець-Подільська область була окупована гітлерівцями впродовж 2-18 липня 1941 р., які одразу встановили свій окупаційний режим¹. Із початком окупації на території генеральної округи «Волинь-Поділля», крім органів німецької цивільної адміністрації, окупаційною владою було дозволено існування органів місцевого управління, яким відводилася допоміжна роль у виконанні завдань окупаційного режиму. У зв'язку з цим в генеральній округі було утворено 24 гебітскомісаріати. Територію Кам'янець-Подільської області поділили на 9 територіальних округ (гебітів): Антонінський, Дунаєвецький, Ізяславський, Летичівський, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Шепетівський, Ярмолинецький. До Кам'янець-Подільської округи увійшли райони Кам'янець-Подільський, Орининський, Смотрицький².

В адміністрації Кам'янець-Подільської округи працювали переважно німецькі чиновники. Представники місцевого населення займали низові посади (секретарів, перекладачів, прибиральниць). На районному рівні владу представляли районні управи. Їх керівниками призначалися місцеві мешканці. Від керівника району вимагалось виконання всіх розпоряджень та наказів керівників поліції, місцевих комендантів та чиновників німецької цивільної влади. Їм заборонялось самовільно проводити будь-які заходи без дозволу німецьких посадовців. Відповідно до організаційного плану в структуру районної управи входило 12 секцій. У штаті кожної секції працювали від двох (представники шкільництва – прим. Ю.Х.) до п'яти працівників. Керівники секцій, у тому числі шкільництва, несли відповідальність перед головою управи. Виключенням був лише керівник правничого відділу – мировий суддя району, який підпорядковувався безпосередньо гебітскомісару.

Робота в органах місцевого самоврядування Кам'янець-Подільської округи оплачувалася окупантами. Так, заробітна плата голови райуправи залежала від кількості громадських господарств (колгоспів). Якщо в районі працювало 30 господарств, то голова управи отримував заробітну плату у розмірі 1000 крб. Наступною ланкою в структурі місцевого самоврядування були волосні управи, які створювалися замість ліквідованих радянських сільських рад і поширювали свою юрисдикцію на декілька населених пунктів. Найнижчою ланкою в адміністративному управлінні були сільські управи. В кожному населеному пункті владні повноваження виконували старости. Претендентів на посади старост призначали керівники районів, що несли особисту відповідальність за їх благонадійність. У початковий період окупації старости виконували обов'язки на громадських засадах, утім, із розгортанням радянського та національного рухів Опору, окупаційна влада змушена була виплачувати їм грошову винагороду³.

У стратегічних планах колонізації окупованої території України гітлерівські загарбники значну увагу приділяли механізмам духовного підкорення населення. Вони мали на меті позбавити український народ можливості отримати повноцінну освіту, користуватися благами науки та культури. Нацисти не збиралися виконувати запити місцевого населення, щодо освіти та підтримувати українських вчителів, інтелігенцію. На їх думку, вона «...є невибагливою і почуває себе робочою частиною своєї нації»⁴. Українські освітяни були для нацистського режиму зайвим тягарем і підлягали поступовому винищенню через обмежене забезпечення продуктами, товарами першої необхідності, закриттям закладів освіти та культури. Вироком для українського народу став висновок рейхскомісара Е.Коха: «Для поведінки німців в рейхскомісаріаті має бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який в усіх відношеннях є неповноцінний»⁵.

У нацистській колоніальній політиці планувалося навчати українських дітей лише елементарним знанням, зокрема вмінню читати дороговкази та рахувати. Вся інша інформація вважалася такою, що несла загрозу для майбутнього Німеччини. Гауляйтер України Е.Кох з підозрою ставився навіть до трирічних шкіл, які, на його думку, давали ґрунтовну освіту, а значить були потенційно небезпечними. Окупаційна влада через засоби масової інформації цинічно заявляла про нову політику в освітній галузі: «Весь советський мотлох, тарабарщину і все пuste всезнайство відкинуто. Натомість сконцентрувати педагогічну роботу на вивчення арифметики, письма, рідної мови»⁶.

Відкриття навчальних закладів на Поділлі подавалося окупантами як відродження української освіти. У кінці листопада 1941 р. у м. Кам'янець-Подільському було відкрито Інститут Народної Освіти з 4-річним курсом навчання, що функціонував тут з 1921 р. Спершу цей навчальний заклад розмістився в будинку колишньої середньої школи №1 у старому місті (тепер приміщення історичного факультету К-ПНУ). В Інституті мали працювати чотири факультети: 1. Мовно-літературний (з двома відділами українським та німецьким); 2. Фізико-математичний; 3. Природничий (з двома відділами хімічним та природничим); 4. Історико-географічний (з двома відділами історії та географії). На той час набрали студентів у кількості 233 чол. із них 103 жінки на один курс без поділу на факультети. У розпорядженні інституту знаходилися також спеціалізовані кабінети: фізико-математичний, природничий, хімічний та мовно-літературний. Кадрми викладачів інститут у необхідній кількості не був забезпечений, бо всього зголосилося працювати 10 викладачів. Очолив інститут Бондаренко, що мав два заступники – по навчальній та господарській частині. Недостатньо інститут був забезпечений підручниками та науковою літературою. Щоправда до бібліотечних фондів увійшли книги довоєнного дворічного Учительського Інституту, частина міської бібліотеки та бібліотеки кількох середніх шкіл. При цьому література була застарілою, а нові видання не надходили. Щодо господарської частини, то меблями інститут

був відносно забезпечений, а після переїзду на початку грудня 1941 р. у відремонтоване просторе приміщення по вул. Московській була задоволена потреба в аудиторному фонді (тепер головний корпус К-ПНУ). Інститут Народної Освіти в Кам'янці-Подільському був єдиним вищим навчальним закладом на все західне Поділля, що включало територію 9 адміністративних округ. У складі студентства знаходилися представники Кам'янецької, Дунаївецької, Ярмолинецької та Проскурівської округ⁷.

Попри намагання окупантів організувати освітню справу на Поділлі, школи скоро після відкриття закривалися через відсутність учнів. Про це дізнаємося з інструкції від 3 грудня 1941 р. шкільного інспектора Кам'янець-Подільської округи Ткача щодо дій адміністрації шкіл у зв'язку з їх закриттям⁸. У тих місцях, де школи працювали, окупаційна влада різними способами намагалася налагодити навчання, однак батьки, у більшості випадків, побоювалися відпускати дітей на навчання. Так, розпорядженням окружної управи про обов'язкове відвідування шкіл дітьми та штрафів батьків, які не пускали дітей до школи від 22 квітня 1942 р., вказувалося, що за даними районних відділів освіти та культури сільські старости, завідувачі шкіл і вчителі приділяють недостатньо уваги роботі шкіл. Наголошувалося, що відвідування у багатьох школах було вкрай незадовільним. Одночасно підкреслювалося, що розпорядженням гебітскомісара Гамера навчання українських дітей в обсязі 4-х класів було обов'язковим і всі діти мусили відвідувати школу поки не закінчать чотири класи. Тому окружна управа постановила: «Запровадити на терені округи обов'язкове чотирьохрічне навчання дітей обох статей. Відповідальність за відвідування дітей школи покласти на завідуючих шкіл і старост сіл. Віддати право старостам сіл штрафувати батьків, що не посилають дітей в школу, без поважних причин, перший штраф від 10-50 крб., а при повторенні передавати списки в управу, для накладення штрафу до 300 крб., або адміністративному впливу через міліцію. Штрафи стягувати старостам сіл та міліції не пізніше 2-х днів з дня проголошення про це батькам і здавати у фінвідділ. На старост, які будуть байдуже відноситися до справи навчання накладати штрафи до 300 крб. Райвідділам (працівникам – прим. Ю.Х.) освіти часто перевіряти і контролювати роботу шкіл, а тому бути у райвідділі не більше 2-3 дні на тиждень. Дітей, що закінчили 4 класи використовувати на легких роботах в громадських дворах»⁹. В кінці документа визначаються істинні наміри окупантів попри гучні політичні заяви – це використання українського народу, і дітей зокрема, в якості робочої сили для вирішення своїх потреб. Розпорядженням окружного комісара Ворбса від 10 вересня 1942 р. йшло ще далі, де поруч з вимогою відвідин занять всіх дітей 7-річного віку за пропуски навчання передбачався для батьків штраф до 10 тис. крб., або ув'язнення до 6 тижнів, чи обидва покарання разом¹⁰.

Реально ситуація в освіті була на межі катастрофи. За даними звітів чиновників окупаційної влади, середня наповнюваність класів на території Поділля у 1942 р. складала 2-3 учні. Максимальна відвідуваність учнів у школах Кам'янець-Подільського району «сягала» до 20 осіб¹¹.

Про це ж йшлося у акті перевірки роботи шкіл Поділля, де поруч із низьким відвідуванням додавалася ще й вкрай незадовільна матеріальна база, низький стан викладання та дисципліна на уроках у освітніх закладах¹². Для контролю за відвідуванням учнями занять гітлерівці залучили всю управлінську вертикаль, включаючи вчителів. Їх примушували щотижнево інформувати місцеву владу про стан з відвідуванням і передавати списки прогульників старостам. Ті у свою чергу, виносили рішення про накладення на батьків стягнень, переважно штрафи у розмірі 30-50 крб. за кожну годину, що була пропущена без поважних причин. Поруч із примусовим навчанням, примусовою була праця і під час літніх канікул. Зокрема, згідно розпорядження генерального комісара всі діти віком від 10 років і старші обов'язково мали працювати разом з вчителями у господарствах на жнивях¹³.

У січні 1942 р. в рейхскомісаріаті було проведено реформу системи освіти. Загальноосвітню програму забезпечували чотирирічні, семирічні школи та чоловічі гімназії. Професійну освіту надавали ремісничі та середні фахові школи з трирічним терміном навчання. Вищу освіту забезпечували інститути. Проте із загальноосвітніх закладів працювали лише чотирирічні народні школи, які охоплювали навчанням дітей до 11 років. Їх робота була можлива при наявності вільних приміщень, палива, лояльних або нейтральних до «нової влади» педагогів. Через ідеологічні міркування гітлерівці вилучали у школах радянські підручники. Вчителів примушували поширювати серед дітей провокаційні чутки, нісенітниці, брехливі звернення про стан справ на фронтах. Педагогічні та учнівські колективи вимушено брали участь в урочистостях, приурочених ювілеям нацистських вождів.

З часом політика окупантів щодо загравання з місцевим населенням в освітню діяльність зазнала цілковитого краху. Так у директиві рейхскомісара Е.Коха про закриття шкіл та інститутів від 24 жовтня 1942 р. вказувалося: «... в районах генеральних комісаріатів крім чотирьохкласних народних шкіл існує ряд інших, функціонування яких я не дозволяв. Тому пропоную панам генеральним комісарам закрити школи та інститути в яких навчаються учні старше 15 років і всіх учнів незалежно від статі направити в робітничі групи в Німеччину»¹⁴.

Бутафорність освітньої політики німецьких загарбників проглядається із промови перед мешканцями гебіту генерал-комісара Шене про стан справ в освітній галузі 30 січня 1943 р.: «Ми в місяці вересні 1941 р. відкрили школи незважаючи на те, що дуже мало дітей ходило до школи. Коли ми пізніше закрили школи, Ви ляjali нас, а коли їх знову на весну відкрили, прийшла знову мала кількість дітей»¹⁵.

На мережу шкіл впливав радянський підпільно-партизанський рух. Його керівництво розглядало вчителів як прислужників окупантів, а школи – осередками поширення ворожої ідеології. В зв'язку з цим, навчальні заклади і вчителі були під прицілом радянської партизанки¹⁶.

Таким чином, освітянська політика окупантів дуже швидко виявила свою цинічність та безперспективність. Її втіленню завадили саботаж місцевого населення, організація руху Опору і врешті решт довгоочікуване визволення, що настало для мешканців Поділля у березні та на початку квітня 1944 р. в ході Проскурівсько-Чернівецької операції.

Примітки

1. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району / П.Я. Слободянюк, Ю.А. Хоптяр. – Хмельницький : Поділля, 2004. – С. 36-37.
2. Слободянюк П.Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький : Поділля, 2004. – С.128.
3. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944.// За ред. Вавринчука М.П., Завальнюка О.М. та ін. – Документи і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.7-8.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С.260.
5. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941-1944) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.38-39.
6. З питань шкільного виховання і навчання. // Український голос. – 1942. – 23 травня.
7. Український голос. – 1941. – 30 листопада.
8. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р-420. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк.67.
9. Там само. – Ф.Р-458. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.
10. Там само. – Ф.-420. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 65.
11. Там само. – Ф.-132. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 10.
12. Там само. – Ф.-425. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 54-56.
13. Там само. – Ф.-420. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 60.
14. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 334-335.
15. ДАХО. – Ф.Р-458. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19.
16. Олійник Ю.В. Культурно-освітня діяльність окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (на матеріалах Хмельниччини) / Ю.В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 172.

Резюме

В статтє рассматриваются процессы образования на Подолии, в Каменец-Подольской округе в период нацистской оккупации 1941-1944 гг.

Ключевые слова: *оккупационный режим, немецкая гражданская администрация, штраф, образовательное дело, инспектор, учителя.*

Одержано 7 травня 2013 р.